

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

О. П. Реєнт

СВІТОВИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РИНОК І СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ (1861 – 1917 рр.): СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Висвітлення історії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. викликає суперечливі відчуття через її ледве не фатальне відставання на шляху історичного розвитку. Імперське суспільство роздиралося протиріччями й потребувало реформування вкрай застарілого політичного, адміністративно-правового й соціально-економічного устрою. Однак правляча землевласницька верхівка не поступалася владними повноваженнями, прагнула зміцнити розхитану часом і революційними подіями 1905-1907 рр. систему авторитарного монархічного режиму.

Навіть на початку XX ст. ця багатонаціональна країна мала слабку фабрично-заводську промисловість. Валове виробництво промислової продукції на душу населення і продуктивність праці в народному господарстві різко відставали від розвинених країн Західної Європи і Північної Америки. Серйозного реформування потребували аграрні відносини навіть після столипінського землевпорядкування. “Економічне піднесення Росії, – зазначав, зокрема, відомий того часу підприємець і політичний діяч, член Державної думи О. Коновалов, – є реальність, але в загальному зростанні продуктивних сил Європи й Америки Росія посідає таке місце, що не доганяє, а все більше й більше відстає від них” [1, 7313].

Численні регіони імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку. Перехід від архаїчного суспільства до індустріального виявився надмірно тривалим. За інформацією часопису Всеросійського об'єднання торгівлі й промисловості, понад 70% населення було безпосередньо зайнято в землеробстві [2, 182], а в сільській місцевості проживало на початку XX ст. близько 85% жителів країни. За традицією, сільське господарство вважалося відвічним заняттям населення, а земля – невичерпним джерелом його благополуччя.

Країна трималася “на плаву” за рахунок землеробства, що визнавали й вищі урядовці. За їхньою оцінкою, сільське господарство залишалося “найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення”. За офіційними урядовими

даними, землеробство давало напередодні Першої світової війни близько двох третин національного багатства – “не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. карбованців” [3, 1834]. Прибуткова частина бюджету Російської імперії також залежала переважно від сільського господарства, його зв'язків із зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалося продажем за кордоном у величезних обсягах зернових хлібів, а також продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, олії, спирту, тютюну, лісу тощо.

Однак у реальній дійсності сільське господарство залишалося поза увагою як урядових кіл, так і законодавчих органів влади. Більше того, самоорганізація сільського населення, всього, що стосувалося реформування місцевого самоуправління, створення широкої кооперативної мережі та ролі громадськості у вирішенні повсякденних місцевих потреб, особливо в національних районах імперії, всіляко обмежувалися, а то й переслідувалися владою [4, 423-436]. Землеробство цікавило уряд тільки з фіскального інтересу, тобто якомога більшого наповнення державної скарбниці фінансовими засобами. Функції державного управління сільським господарством обмежувалися наявністю Міністерства державного майна, а Головне землеробське відомство (Міністерство сільського господарства) з'явилося тільки наприкінці доби капіталістичного розвитку. В імперії відчувався надзвичайно гострий дефіцит освічених сільськогосподарських кадрів, а щодо України, то в ній не було жодного повноцінного вищого навчального закладу для підготовки спеціалістів у різних галузях землеробства.

Щоправда, уряд скликав час від часу так звані “особливі наради”, на яких розглядалися причини негараздів у сільському господарстві, але всі вони не мали помітних позитивних наслідків для підвищення продуктивності землеробства. Про справжнє відношення тодішньої держави до потреб останнього свідчать такі дані. Щорічні витрати на десятину обробленої землі виражалися в середньому протягом 1907-1911 рр. у таких цифрах: у США – 3,90 крб., Німеччині – 2,35, Великій Британії – 2,15, Франції – 1,40, А.-Угорщині – 1,25, Румунії – 0,80, Італії – 0,42, Російській імперії – 0,10 крб. [5, 20]. Наведені тут дані не потребують жодних коментарів.

Не приділяли сільському господарству належної уваги і вищі органи законодавчої влади – Державна дума і Державна рада. “Достатньо сказати, – акцентував увагу учасників IV Загального зібрання

Всеросійської сільськогосподарської палати в лютому місяці 1916 р. член Державної думи В. Снежков, – що ні в першій, ні в другій Державній думі не створювалися сільськогосподарські комісії. У переліку третьої Думи за 1908 р. із 26 різноманітних комісій не було тільки сільськогосподарської. У діяльності уряду... сільське господарство завжди займало навіть не другорядне, а останнє місце” [5, 20]. Проте це відверте зізнання виявилось надто запізнілим, коли країну вразила небувала продовольча криза в роки Першої світової війни й імперія Романових сповзала у прірву.

Тим часом землеробство в Україні й деяких інших регіонах імперії увійшло у таку фазу розвитку наприкінці XIX – початку XX ст., коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталу для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Іншими словами, інтенсифікація землеробства ставала можливою за умов підвищення цін на його продукти. За низької ціни на хліб, м'ясо та інші продукти не було жодного смислу вести інтенсивне господарство. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, але й усвідомлення її необхідності.

Внаслідок цього та ряду інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі різко переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин Україна стала одним із найбільших виробників і експортерів продовольчих і фуражних хлібів, що гальмувало розвиток власного тваринництва. За нашими підрахунками, за п'ятиліття 1909–1913 рр. експортери ввозили з України щорічно більше 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд. пудів.

Перші дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали увагу найперше на негативні сторони тодішнього латифундистського землеволодіння в Україні, динаміку його розвитку та селянське малоземелля. В ряді праць розглядалися причини відносно низької урожайності землеробських культур, були зроблені певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З'явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств у пореформену добу. Певні успіхи були досягнуті у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв'язків з ним сільськогосподарських виробників України. Ряд авторів цих та інших тематичних розробок були оголошені в роки сталінського тоталітарного режиму “ворогами народу”, репресовані й фізично знищені. Їхні праці проаналізовані нами й почасти використані в цьому дослідженні.

Найбільше уваги приділяли тогочасні дослідники експортній тематиці. Проте внаслідок ігнорування тодішньою владою національно-адміністративного

чинника вони всіляко уникали обчислень щодо сумарного обсягу хлібного вивозу з національних районів імперії. Зокрема, досягнення України у виробництві й експорті хлібів маскувалися навіть у назвах регіонів: Південно-Західний край, Південний експортний район, Новоросійський край, Малоросійський район, Задніпровський район, Південно-Степовий край, Дніпровсько-Донський район тощо. Тільки в окремих наукових працях наводилися статистичні дані щодо надлишку продуктів землеробства і тваринництва в губерніях Наддніпрянської України та вивозу з них хлібів на зовнішні ринки. До серйозних недоліків праць перших дослідників слід віднести й те, що в них не знайшов відображення експорт продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, спирту, тютюну, хмелю тощо.

Після повалення династії Романових і утвердження більшовицького тоталітарного режиму в 20-ті роки XX ст. у висвітленні хлібного експорту домінувала певною мірою стара тенденція. Досліджувалися найперше обсяги і напрямки хлібного вивозу, зверталася увага читачів на його слабкі сторони з вини “реакційного царату”. Однак представники радянської історіографії, затиснуті у жорсткому прокрустовому ложі винятково класового підходу до аналізу дійсності, стали однобічно висвітлювати досліджувану тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а тим більше світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками їхніх досліджень. Вивчення продовольчої тематики відзначалося ідеологічною упередженістю, оскільки не давало жодних доказів для підтвердження тези правлячого режиму про великі досягнення соціалізму у піднесенні життєвого рівня населення порівняно з роками, що передували Першій світовій війні. Більше того, об'єктивний аналіз різних аспектів цієї тематики став небезпечний для існуючої в СРСР латифундистської колгоспно-радгоспної системи, неспроможної з ростом населення міст і промислових регіонів забезпечити його повноцінне прохарчування. Що вже казати про вивіз продовольства на зовнішні ринки. Для продовження свого існування радянська імперія змушена була завозити у 70–80 рр. XX ст. продовольче і фуражне зерно з інших країн.

Знищення приватної власності на землю призвело до завмирання економічних зв'язків сільських господарів зі світовим ринком. Водночас припинилося повноцінне дослідження структури землеробства і тваринництва у пореформену добу. Про те, що свинарство, птахівництво, коноплярство, садівництво, баштанництво, бджільництво і почасти вівчарство і буряківництво були галузями селянської економіки, а їх продуктами забезпечувалися внутрішній і почасти зовнішні ринки, навіть не згадується у працях радянських істориків. Аналіз зовнішньоекономічних зв'язків України став обмежуватися переважно далеко не повним висвітленням хлібного експорту через чорноморсько-азовські порти. Вивіз хліба а тим більше інших продуктів сільського господарства України через митниці західного сухопутного кордону і порти Балтійського моря був також обійдений дослідниками.

В ряді випадків у їхніх працях наводилися сумнівні дані щодо обсягів експортованого з України хліба або цукру, які не додавали авторитету ні українським сільськогосподарським виробникам, ні вітчизняній історіографії.

На жаль, серйозного просування вперед в опрацюванні цієї проблематики немає і після проголошення незалежності України. Молоді дослідники, як і їхні попередники, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного хліба через чорноморсько-азовські порти на ринки країн Західної Європи. За рідкісним винятком, відсутні навіть спроби виокремити розміри українського хлібного вивозу із усього загальноімперського експорту. Вивіз на зовнішні ринки інших сільськогосподарських продуктів взагалі можна вважати білою плямою у вітчизняній історіографії. Зрештою, не знаходять висвітлення причини, що гальмували експорт, призводили до величезних фінансових утрат нашими виробниками через надзвичайно низький рівень організації вивізної торгівлі в Російській імперії, відсутність належної ринково-промислової інфраструктури сільського господарства. Замість серйозного аналізу світового продовольчого ринку наші історики все частіше задовольняються проголошенням нічим не підкріпленої тези про американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві південного, степового регіону України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Враховуючи науковий доробок попередників, сьогодні слід підходити до висвітлення досліджуваної проблематики комплексно. Необхідно забезпечити широкий аналіз розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену добу, визначення обсягів продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлення вивозу продуктів сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки. Всебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав би змогу розкрити роль України як видатного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX – початку XX ст.

Світовий сільськогосподарський ринок колосально стимулював розорювання українського степу, а заодно розширення зернового експортного господарства в Україні. Цьому аспекту проблеми, що раніше майже не висвітлювався вітчизняними істориками також необхідно приділити належну увагу. Водночас варто проаналізувати динаміку поміщицького землеволодіння до занепаду, з одного боку, і до зміцнення його позицій – з іншого, що стало наслідком підвищення рівня агрокультури і високих цін на продукти сільського господарства на світовому ринку, починаючи з 90-х рр. XIX ст. Потрібно також розглянути тенденції розвитку тваринництва, передумови переходу до стійлової відгодівлі скотарства та причини, що гальмували його зростання, з'ясовано поширення сільськогосподарської техніки в різних регіонах України, роль чинників, що впливали на цей процес: врожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків.

Надзвичайно важливим джерелом інформації для аналізу продовольчого потенціалу України, встановлення обсягів експорту сільськогосподарських продуктів можуть стати статистичні дані Головного землеробського відомства, Міністерства фінансів і Департаменту митних зборів, Міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з продовольства, в разі їхнього належного залучення до наукового обігу, а також звіти Російської експортної палати і праці Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Києві та стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Неоцінене значення для розробки досліджуваної проблематики будуть мати матеріали щодо перегляду торгового договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, видані незадовго до Першої світової війни, котрі також ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні різних аспектів дослідження можуть відіграти численні періодичні видання, особливо фахові часописи.

Час вимагає подальшого дослідження проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. Для підготовки численних наукових розвідок необхідні зусилля багатьох авторів і навіть колективів. Це має не тільки наукове, але й практичне значення. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів.

1. *Горно-заводское дело.* – 1913. – № 21.
2. *Промышленность и торговля.* – 1915. – № 18.
3. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – СПб., 1913.
4. Див.: Рєєнт О.П., Сердюк О.В. *Перша світова війна і Україна.* – К., 2004.
5. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 2–3.

О.В. Герінбург

ВИВЧЕННЯ СЕЗОННОГО „УХОДНИЦТВА” СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Одним із перспективних напрямів сучасних історичних досліджень є вивчення і узагальнення історичного досвіду земств українських губерній у галузі демографії. Адже попри інтерес науковців до земської проблематики, статистико-демографічні дослідження, здійснені земськими службовцями, залишаються майже не вивченими, хоча їх інформативна цінність не викликає сумнівів. Автор статті ставить за мету заповнити цю прогалину в історіографії.

За час свого існування Херсонське земство провело низку важливих статистичних досліджень, що дозволили з'ясувати демографічну картину регіону та визначити тенденції демографічного розвитку. Зважаючи на аграрний характер економіки